

BATI ANADOLU AĞIZLARINDA ASLİ VOKAL UZUNLUKLARI HAKKINDA

DR. ZEYNEP KORKMAZ

Türk Dili Asistanı

Türkçede asli uzunluklar meselesi hemen bir asra yakın bir zamandan beri türkologların dikkat nazarını çekmiş ve ayrı sonuçlara varılan birtakım araştırmalara yol açmıştır. Bu hususta ilk görüşleri bulunan ve bazı Türk lehçelerinin vokallerinde beliren böyle bir fonetik değişikliği izah etmeğe çalışan türkologlar, ellerindeki malzeme kıtlığı ve karşılaştıracak diğer lehçe materyallerinin bulunamaması gibi sebepler dolayısıyla, tatmin edici bir izah tarzına varmamışlardır. Ancak, Yakutçada görülen uzunluklarla ikiz vokalleri (diphtong) bir taraftan Koybal, Karagas, İrtiş şiveleriyle, Özbekçe'de raslanan tektük örneklerle, diğer taraftan bu şekillerin Çuvaşça'daki karşılıklarıyla mukayeseden ileri geçememişlerdir. Bu konuda daha ümitli adımların atılması ancak, Türkmence eserlerin bilhassa Türkmence lûgat kitaplarının ve metinlerin ele geçmesinden sonradır. Türkmence, uzun vokaller ve bununla ilgili olarak ikiz vokaller (diphtonglar) ¹ bakımından çok zengin olan bir lehçedir. Bu lehçedeki uzunlukların diğer lehçe ve ağızlardaki uzunluklara uyması da türkologlara yeni bir ufuk açmıştır ².

¹ Diğer lehçelerin uzun vokallerine mukabil burada bazan ikiz vokaller yer almaktadır. Nitekim Türkmence ve diğer bazı lehçelerin uzun vokallerine karşılık Yakutçada da ikiz vokallerin bulunması gibi. Lajos Ligeti 92. S.-deki (*Türkçede uzun vokaller*, *Türkiyat Mec.* VII-VIII, 82-94) 2. notunda verdiği aydınlatmada, uzun vokallerle ikiz vokaller arasında sıkı bir ilgi buluyor. Bir taraftan Altaycadaki mukayeseli malzemeyi gözönünde bulundurarak en eski Türkçede ikiz vokalli şekillerini kabule meyyal bulunuyorsa da, bu hususun bazı mahzurlar doğurması dolayısıyla, en eski şeklin uzun vokalli şekiller olduğunu ve ikiz vokalli şekillerin de bunlardan çıktığını kabullenmeyi daha uygun buluyor.

² Uzun vokaller hakkında fazla bilgi için: Radloff, W., *Phonetik der Nördlichen Türksprachen*, Leipzig 1882, 77. S. 105. §.; Jarrington, G., *Studien zu einer Osttürkische Lautlehre*, Lund 1933, 43. S.; Grönbech V., *Forstudier til*

Türk lehçelerinde uzun vokallerin varlığını kabullenme bakımından türkologlar iki gruba ayrılıyor: Radloff, Grönbach gibi bazıları esas itibariyle asli uzunlukları kabul etmiyor³, tek heceli uzun kelimelerin bile, menşede herhangi bir hece kaynaşması olayına bağlanabileceğini ileri sürüyorlar. Ligeti, Räsänen, Jarring gibi diğer bazı türkologlar da (bilhassa Ligeti), birbirinden pek uzakta ve herhangi uzak veya yakın bir ilgisi bulunmayan Türk lehçelerindeki uzunlukların tetabuk etmesini tesadüfi veya sapa istikamette teşekkül etmiş bir hâdise saymayıp, bunların ortak bir köke bağlanabileceği kanaatindedirler. Radloff ve Grönbach iddialarında belki bir bakıma haklıdırlar. Gerçekten gösterdikleri örnekler hece kaynaşması ile izah edilebilir. Ancak, onlar birkaç örnek vermekle bütün bir meseleyi halletmek istiyorlar. Meselâ Grönbach karşılaştırmalarını yaparken Osmanlıcadan örnekler vermiş, fakat biraz sonra izah edeceğimiz gibi Osmanlıcanın ağızlarında uzun vokalli kelimelerin bulunabileceğini hatırlama getirmemiştir.

Bu kısa izahatımızla, yıllardanberi zaman zaman üzerinde çalışılan ve henüz kesin bir sonuca varılamayan uzun vokaller meselesinde katî bir fikir tutarak, Türk lehçelerinde mutlak asli uzunluklar vardır şeklinde bir hüküm verecek durumda değiliz. Zira böyle kesin bir hüküm ancak, bu kelimelerin etimolojik değişimlerinin menşelere kadar takibedilebilmesi ile mümkün olabilir. Esasen diğer Türk lehçelerindeki uzunlukların tahkiki de bizi şimdilik ancak araştırma sahamızda rasladığımız örneklerin mukayesesi bakımından ilgilendirir. Yalnız, yukardanberi verdiğimiz bilgiyi şu noktaya bağlamak isteriz ki, Türk lehçelerinin asli uzunlukları bahis konusu

tyrkisch lydhistorie, KSz IV, 229-240; Räsänen, M., *Über die langen Vokale der türkischen Lehnwörter im Ungarischen*: FUF XXIV, 246-255; Ligeti L., *Türkçede Uzun Vokaller*: TM VII-VIII, 82-94; Böhtlingk, *Über die Sprache der Jakuten*, St. Petersburg 1851; Gabain A. v., *Alt türkische Grammatik* 42-47. S.-lere ve Benzing. J., *Über die Verbformen im Türkmenischen*, Berlin 1939; Bang. W. - Arat R. R., *Oğuz Kağan Destanı*, İst. 1936 adlı eserlere bakınız.

³ Radloff W., *Phonetik der Nördlichen Türk Sprachen*, Leipzig 1882, 77. sahifeye bakınız: "Wir müssen somit annehmen, dass lange Vokale ursprünglich den türkischen Sprachen fremd sind, und dass allgemein verbreitete Dehnungen der Vokale stets auf dem oben erörterten Wege sich gebildet haben"; Grönbach KSz. IV 234-12-ye bk.: "Die langen Vokale stehen mir also als Beweise einer Zusammenziehung, als eines Übergangs aus Zweisilbige in einsilbige Stämme da, wie es noch heutzutage im türkischen geschieht."

edilirken Türkmence, Yakutça, Özbekçe, Altayca gibi lehçelerle birtakım Orta-Asya şiveleri (ve hattâ genel Türkçeden uzaklaşan Çuvaşça ve bu uzun vokalli kelimelerin gelişme yönünü tâyin bakımından mukayese için kullanılan Moğolca bile) dikkat nazarına alınmış, fakat mukayeselerde uzun vokallerin fazlasiyle bulunduğu Orta-Asya Türkmencesi ile aynı gruptan olan Anadolu lehçesi tereddütsüz kısa vokalli bir lehçe örneği olarak gösterilmiştir. Ligeti bile makalesinde Anadolu'dan "uzun vokalleri bulunmayan Oğuz şiveleri ⁴" diye bahsediyor. Anadolu ağızları katiyen dikkati çekmemiş ve etnik unsurlar bakımından da Orta-Asya menşesine bağlanabilen bu sahada, bu tip uzunlukların bulunabileceği hatıra gelmemiştir. Şüphesiz bunun başlıca sebebi malzeme azlığı ve mevcut malzemenin de uzunluklar nokta-i nazarından kifayetsiz oluşudur.

Batı Anadolu ağızları üzerinde yaptığımız dil araştırmalarına hazırlık olmak üzere malzeme toplamakla meşgul bulunduğumuz sıralarda, gerek *Tavşanlı*'dan *Bandırma*'ya kadar yaptığımız yirmi günlük inceleme gezisinde, gerek plâklardan zaptettiğimiz metinlerde, bazı yerlerde tektük kelimelerin çekilerek uzun telâffuz edilmesi dikkatimizi çekmiş ve bunların herhangi bir fonetik sebebe bağlanamayacağını göz önünde bulundurarak, şahsî ağız özelliği olarak kabullenmiştik. Fakat *Güney-batı Anadolu*'da yaptığımız iki aylık müteakıp bir derleme devresinde *Dinar*, *Çivril*, *Denizli* ve *Tavas* mıntakalarında muayyen kelimelerin yalnız bir iki şahsın özel şivesine münhasır kalmayıp, daha yaygın olarak aynı şekilde uzun telâffuz edildiğini tesbit ettik. *Dinar*'da bu uzunluklar nisbeten azdır ve daha çok *Kınık*, *Avşar*, *Kazanpınar* gibi yerleşik Türkmen köyleri ağızlarındadır. *Çivril*, *Denizli* ve *Tavas* uzunluk bakımından daha genel ve karakteristik bir görünüş arzeder. Esasen buraların ağızlarında vurguyla karışık uzunluğa meyyal ahenkli bir konuşma tarzı her zaman hâkimdir.

İşte, gerek bazı bölgelerin bu bakımdan karakteristik bir özellik taşıması, gerek derlediğimiz metinlerdeki kelimelerin nisbeten çokluğu ve kısmen öteki illerden toplanan kelimelere, arasına diğer Anadolu ağızlarındaki örneklere ve kısmen de ⁵ Özbekçe, Türkmence

⁴ Türkiyat Mecmuası VII-VIII, 84 : aş. 10-a bk.

⁵ Kısmen diyoruz, çünkü mukayese malzememiz az olduğundan yeter derecede karşılaştırma yapamadık.

gibi uzak lehçelerin kelimelerine uyması, bunların şahsî konuşma hususiliklerinden ileri gelen uzunluklar olmayıp ⁶, hepsi değilse bile bir kısmının Yakut, Özbek ve Türkmençe'deki şekillerle ilgili olarak en eski Türkçede mevcudiyeti iddia olunan uzunlukların izlerini taşıyan kelimeler olabileceği kanaatini verdi. Bununla beraber daha sağlam sonuçlara varılabilmesi için malzemenin mukayeseli olarak titizlikle kontrolden geçirilmesi gerekli ise de, elimizde kılavuzluk edecek zengin lûgat kitaplarının bulunamayışı, diğer mevcut malzemenin azlığı, bulunanların da ince transkripsiyonlu metinler olamayışı gibi sebepler bizi de maalesef bazı türkologların muztar durumuna düşürmüştür. Bu sebeple aşağıda verdiğimiz örnekleri tam olarak bizzat karşılaştırma imkânını bazan bulamadık. Bu kelimelerin hangilerinin asli uzunluklara, hangilerinin de geri devirlerdeki bir fonetik olaya bağlanabileceğinin tesbiti ise, uzun çalışmalara bağlı bir keyfiyettir.

Örnekler ⁷.

āl- (Afyon : Dinar; Denizli; Çivril; Tavas; İzmir; Jarrıng G., *Uzbek Text from Afghan Turkestan*, Lund-Leipzig 1935, 171. S....)
ālt (Afyon : Dinar)
ā'ltı (Denizli : Tavas; Kütahya : Tavşanlı)
ā'ltın (Afyon : Dinar; Denizli : Çivril)
āt- (Kütahya : Uşak; Denizli : Çivril)
bās- (Manisa : Alaşehir; Kütahya : Uşak; Balıkesir : Dursunbey; G. Jarrıng, *Uzbek Text from Afghan Turkestan*, 176. S.)
*bää'n*⁸ (Denizli: Tavas; Aydın: Bozdoğan; Prof. Caferoğlu Ahmet, *Anadolu Dialektolojisi Üzerine Malzeme I*, Aydın 79,8: *bānga*.)

⁶ Zira münferit ağız özelliklerinden ileri gelen birtakım uzunluklar da vardır. Örnek olarak cümle ortasındaki tabii duraklama yerlerinde, herhangi birini taklit yoluyla yapılan konuşmalarda ve anlamı kuvvetle belirtilmek istenilen muayyen kelimelerde bazı hecelerin psikolojik sebeplere bağlanabilen uzun telâffuzlu şekillerini gösterebiliriz.

⁷ Aşağıda verilen örnekler Batı Anadolu ağızlarına ait şahsi malzememizden alınmıştır. Kelimelerin raslandığı yerler parantez içinde il ve ilçeleriyle birlikte gösterilmiş; yalnız, metinlerin henüz basılmamış olması dolayısıyla sahife ve satır numaralarının verilmemesinde bir beis görülmemiştir. Ayrıca, her kelimenin başka saha ve eserlerde raslandığı yerler de, varsa, yine parantez içinde gösterilmiştir. Hece sonundaki noktalar vurguyu gösterir.

⁸ Matbaada uzun açık e matrisinin bulunmaması dolayısıyla bu e'leri *ää* şeklinde göstermek zorunda kaldık.

- bēş* (Denizli: Çivril; Ligeti L., *Türkçede Uzun Vokaller* Türkiyat Mec. VII-VIII 89, I : Trkm. *bēş*, Yak. *bies*, Karag. *beyş*, Özb. *bēş*, Kazk. *bīs*)
- bōz-* (Denizli: Çivril)
- bōlmā* (Afyon : Plāk 255A², Trkm. *bōlin-*)
- bū* (Manisa: Alaşehir; Kütahya: Uşak; Denizli: Tavas; Jarring G., *Studien zu einer Osttürkische Lautlehre* II. 42, 17.....)
- çāl-* (Afyon : Dinar)
- dāl-* (Afyon : Dinar; Benzing J., *Über die Verbformen im Türkmenischen*, 13, 28 : *dāl-*.....)
- dē-* (Manisa : Soma, Alaşehir; İzmir : Bergama; Denizli : Tavas; Prof. Caferoğlu A., *Kuzey-doğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar*, İstanbul 1946, Ordu 4,6; Trabzon 201,21: *tē-*; Benzing J., *Über die Verbformen im Türkmen.* 2, 1 : *dā-, tī-, die-*; Ligeti, *Türkiyat Mec. VII-VIII* 89, 12)
- dääl-* (Afyon Dinar)
- dōn-* (Denizli : Çivril, Tavas)
- dūş-* (*vola dūş-*. Afyon : Dinar)
- ēr-* (*aklı ēr-*. Denizli: Tavas)
- ääv* (Kütahya : Tavşanlı)
- äävölän-* (Denizli: Tavas; Kütahya: Tavşanlı; Caferoğlu A., *Anadolu Ağızlarından Toplamalar*, İstanbul 1943, Kastamoni 6,6.)
- gāl-* (Kütahya: Uşak; Denizli: Tavas; Trkm. *gāl, gān-*; Jarring G., *Studien II*, 42, 17 : *qa:l-*; *Uzbek Text.* 216 *qa:l-*)
- gāndır-* (Denizli : Çivril ; Trkm. *gān-*)
- gāş-* (Afyon: Dinar; Denizli: Çivril; Jarring G., *Uzbek Text.* *qa:ç-*)
- gāzdır-* (Afyon : Dinar)
- gääl-* (Kütahya : Uşak; Afyon : Dinar; Denizli : Tavas; Aydın : Bozdoğan)
- gääş-* (Kütahya : Uşak)
- gēt-* (Afyon : Dinar ; Caferoğlu A., *Kuzey - doğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar*, Ordu 7,9; *Doğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar* 64,25)
- gīz*⁹ (Manisa: Alaşehir; Denizli: Tavas; Jarring G., *Studien II* 46, 16 *gi:z*; Trkm. *gbz*)
- gōrxu* (Afyon : Dinar)

⁹ Seyrek raslanır. Aynı metnin bazı yerlerinde kısadır.

- göyve- (Denizli : Çivril)
 gōr- (Afyon : Dinar; Jarring, *Uzbek Text.* 206 ko:r-)
 gō·zlät- (Kütahya: Uşak)
 gū·n (Denizli : Çivril)
 kää·ndi (Denizli; Caferoğlu A., *Anadolu Ağızlarından Toplamalar*,
Kastamonu 9,4 : *gēndüsü*)
 kääs- (Denizli : Tavas)
 kēvdır- (Denizli : Çivril; Grönbech, *KSz. IV*, 238 Yak. *kiäp* ..)
 öl- (Afyon : Dinar; Denizli : Tavas)
 ōn gün (Denizli : Tavas; Benzing J., *Über die Verbformen im Türk-*
menischen, 43,30: *ōn*; Ligeti L., *Türkiyat Mec. VII-VIII* 88
aş.4 : *ōn bīr*, Yak. *uon*)
 ō·l- (Denizli : Çivril, Tavas)
 sään¹⁰ (Denizli : Tavas)
 sōr- (Denizli: Tavas; Benzing J., *Über die Verbformen im Türkm.*
37,I : *sōr-*; 41,17 : *sōr-*, *sōra-*)
 ūş (Denizli : Çivril; Ligeti, *Türkiyat Mec. VII-VIII* 90,18: *ūç*,
üyş, *ūş*)
 vār- (Afyon : Dinar; Denizli : Tavas; Benzing, *Über die*
Verbformen im Türkm. 1,13; Jarring, *Uzbek Text.* 176 :
bar-, *ba:r-*)
 vēr- (Kütahya : Uşak; Afyon : Dinar; Ligeti, *TM. VII-VIII*
88 aş. 3 : *bīr-*, *bīrt-* *bier-*, *bēr-*)
 vūr- (Afyon : Dinar plâk 258 A²)
 yalvār- (Denizli : Tavas)
 yāt- (Kütahya : Uşak; Jarring G., *Uzbek Text.* 199 *ya:t-* ...)
 yāz- (Afyon : Dinar; Jarring G., *Uzbek Text.* 199 *ja:zıp qoy-*.)
 yi- (Denizli: Çivril; Benzing J., *Über die Verbformen im Türkm.*
13,16 *ī-*; Caferoğlu A., *Güney-doğu İllerimiz Ağızlarından*
Toplamalar, Malatya 30,8; *Kuzey-doğu İllerimiz Ağızlarından Topla-*
malar, Ordu 4,II; Jarring G., *Studien zu einer Osttürk. Laut-*
lehre 54,5 : *je:mek*, *je.mek*; Manisa: Soma *yīmāk*, Yak. *sie-*.)

¹⁰ Her yerde uzun değildir.

yök (Manisa : Alaşehir; Kütahya : Uşak; Benzing, *Über die Verbformen im Türkm.* 20,36: *jök*; Ligeti L., *Türkçede Uzun Vokaller, Türkiyat Mec. VII-VIII* 89,8; Yak. *suox*)¹¹

¹¹ Güney-batı Anadolu ağızlarında nefes baskısının ve müzikal tonun tesirlerine tâbi olan her iki vurgunun da çok şiddetli oluşu ve yukardaki listede verilen bazı kelimelerde vurgunun uzun vokalli hecelere isabet edişi bizde, bu uzunlukların kısmen vurgu tesiri ile meydana geldikleri kanaatini uyandırmıştı. Fakat yukarıda arzettiğimiz gibi malzemeyi kontrolden geçirecek diğer lehçe örneklerinin azlığı vurgunun tesadüfen uzun heceye isabet edebilmesi endişesini doğurduğundan bu kanaatimizi katî şekilde ileri sürmeğe cesaret edemedik. Bu sebeple uzun vokalli kelimeler listesini kontrolü ricasiyle Türkmence üzerinde geniş ihtisası ve elinde daha bol imkânları bulunan değerli türkolog Dr. J. Benzing'e gönderdik. Aldığımız cevapta listemizdeki *bēş*, *bōlmā dāl-*, *dē-*, *gāl- gāndır-*, *giz*, *ön*, *sör-*, *yī-*, *yök* şekillerinin Türkmencede uzun veya ikiz vokalli, diğer şekillerin ise her iki lehçede de kısa vokalli kelimeler olduğu bildiriliyordu. Bu daha tatminkâr karşılaştırmadan ve Özbekçedeki şekillerden de edindiğimiz intibadan sonra örneklerimizi yeniden tetkike tâbi tuttuk. Vurgu esaslarını da gözönünde tutarak yaptığımız bu son araştırma sonucu eski kanaatimizi biraz daha kuvvetlendirecek durumda idi. Buna göre listedeki *dää·l-*, *dō·n-*, *dū·ş-*, *ē·r-*, *ää·v*, *ää·völän-*, *gō·rxu gō·zlät-*, *gū·n*, *kää·ndi*, *ō·l-*, *sää·n*, *yalvā·r* gibi kelimelerdeki uzunlukları vurgunun etkisine bağlamakta daha cesaretli davranıyoruz. Zira bu kelimelerin bahis konusu hecelerinde şiddetli birer vurgu vardır ve öteki lehçelerde uzun vokalli şekilleri ile de mevcut değildir. Listenin diğer kelimeleri için şimdilik herhangi bir nokta-i nazar vermekten çekiniyoruz.

Yine Batı Anadolu bölgesinin bazı ağızlarında raslanan *añläirsñüz*, *dñlää·rsñüz*, *dönää·rin*, *dönää·yin*, *içää·rin*, *sürää·riz*, *gvrä·riz*, *ħalkkä·rıs*, *gidää·riz*, *gali·riz* gibi şekillerdeki uzunlukların ise, hakikî uzunluklar olmayıp vurgulu hecenin kulakta bıraktığı uzunluk intibaidan ileri gelen tâli uzunluklar olduğunda hiç şüphe yoktur.